

MIRTIES PROBLEMA

Mirtis yra objektyvus biologinis procesas, pasireiškiantis negrįžtamam organizmo gyvybinės veiklos nutrūkimu ir būdingas bet kuriai atskirai biologinei sistemai. Mirtį, kaip objektyvų reiškinį, būdingą gyvajai gamtai, tiria biologija. Eilė medicinos mokslų tyrinėja mirties priežastis, mirimo proceso dinamiką, klinikinius, biocheminius ir morfologinius poslinkius, lydinčius šį procesą. Dideles perspektyvas turi neseniai atsiradusi medicinos mokslo šaka — reanimatologija, nagrinėjanti būdus, kaip atgaivinti žmogų, esantį klinikinės mirties būklėje. Vienas iš pagrindinių medicinos, kaip mokslo, uždavinių yra žymiai pailginti žmogaus gyvenimą iki natūralios pabaigos — fiziologinės mirties, kuri išsivysto dėl tolygaus, progresuojančio organizmo susidėvėjimo, dėl senatvės. Spręsdami šį uždavinį, tarybiniai gydytojai pasiekė, jog gyvenimo trukmės vidurkis mūsų šalyje pakilo iki 70 metų.

Mirtingumą kaip objektyvų gyventojų skaičiaus mažėjimą dėl mirties nagrinėja statistika (medicininė, demografinė ir kt.).

Mirtis turi ir subjektyvią pusę — tai jausmai, pergyvenimai, susiję su šiuo objektyviu biologiniu procesu ir lydintieji gyvą žmogų. Subjektyvaus ir objektyvaus riboje stovi savisaugos instinktas, tendencija išlaikyti, išsaugoti gyvybę. Jis būdingas gyvūnų bandai ir yra vienas veiksnių, užtikrinančių rūšies išlikimą. Visuomenėje šis instinktas tolesnėje raidoje yra papildomas tik žmogui būdingų subjektyvių pergyvenimų kompleksu. Subjektyvūs momentai pradeda vaidinti ypač didelį vaidmenį, kai individai pakankamai išsiskiria iš viso kolektyvo ir pradeda suvokti save kaip asmenybę¹. Nuo tada gyvybė laikoma pačiu brangiausiu žmogaus turtu. Mirties klausimas visuomenėje nudažomas naujomis varšomis, susijusiomis su žmogaus specifika, jo mąstymu.

¹ Faktai rodo, kad gentys, kuriose giminis sutelktumas dar buvo pakankamai stiprus, rodė panieką mirčiai, be baimės stodavo į mūšį (pvz., indėnai, hotentotai, germanai, skandinavai ir kt.).

Mirtis pradeda vaidinti didelį vaidmenį siekime sulaikyti žmogų nuo nusikaltimų. Aukščiausia bausmė, taikoma sunkiausiems nusikaltėliams, yra mirties bausmė. Kita vertus, visuomenėje įsigali dorovinės normos, kurios didžiausiu blogiu laiko žmonių žudymą. Didžiausios neapykantos susilaukia žudikai, kurių rankos suteptos nekaltų kūdikių, senelių, moterų krauju.

Mirties klausimas domina žmogų jau daugelį amžių. Žmogus, nori jis to ar nenori, priverstas dažnai susidurti su nebūties problema. Kas metai pasaulyje miršta apie 59,5 milijono žmonių. Likusiems gyviems žmonėms mirtis paprastai yra kažkas baisaus: ji sukelia baimės jausmą, siaubą, sunkiausių pergyvenimus². Dūmojimas apie besitartinčią mirtį, apie „juodą, tylią nebūtį“ (V. Mykolaitis-Putinas) veikia senyvo amžiaus žmones, sunkius ligonius. Daugeliui, kovojantiems su rimtais negalavimais, atrodo, kad mirtis seka juos visur, visada:

Jos vyzdžiai skverbias pro kiekvieną plyšį.
Jos rankoj gumbuota, kreiva lazda,
Jos baisūs dantys pro lūpas kyši³.

Subjektyvius pergyvenimus, susijusius su mirtimi, iki šiol daugiausia nagrinėjo menininkai. Kai kurie autoriai⁴ mano, kad menininkas vaizduoja tik pavienius, nepakartojamus atvejus. Su tokiu teiginiu vargu ar galima sutikti. Realistų vaizduojama tiek atskirų žmonių, tiek kolektyvų psichologija atspindi ne tik pavienius atvejus, bet ir apibendrina, turi pažintinę reikšmę. Tiek atskiri menininkai, tiek liaudis savo kūryboje daug vietos skyrė mirštančių, sunkių ligonių pergyvenimams, kolektyvo, grupės jausmams mirties akivaizdoje, o taip pat sveikų žmonių dvasinėms kančioms, kurias jie patiria, atsisveikindami su savo artimaisiais, palikusiais mūsų žemę. Pateiksime keletą pavyzdžių.

² 1967 m. lankydamas Radviliškio miesto kapines, užtikau tokius įrašus:

„Pasakyk, saulute, kodėl žemė tyli,
Kai visų brangiausių paima iš mūs.
Erškėčiuotą kelią eičiau šimtą mylių,
Kad tiktai sugrįžtum vėlei į namus“.
„Kada pavasaris pabudo,
Liejosi į širdį džiaugsmas.
O tu akis užmerkei,
Palikdama liūdesį ir skausmą“.

³ V. Mykolaitis-Putinas, *Būties valanda*, V., 1965, p. 42.

⁴ *Phillip Merlan*, *Sterben, Sterblichkeit, Unsterblichkeit*. Rink.: „Epimebia“, München, 1964, S. 225.

Prancūzų rašytojas R. Martenas diu Garas savo žinomame romane „Tibo šeima“ su dideliu meistriškumu vaizduoja nepagydomo pono Tibo priešmirtines kančias.

„Ligonio rankos mėšlungiškai manko antklodę. Siaubo pagautas, jis blaškosi. Norėtų sušukti — negali. Jis lyg tas šapas, griūties danginamas: į ką besikibtų, neatsilaiko — viskas siūbuoja, viskas garma drauge su juo... Pagaliau gerklė atlėgsta, baimė prasiskina kelią — ištrūksta baisingas šauksmas, kuriuo jis tuoj pat ir užspringsta. <...>

Ponas Tibo, nusimetęs antklodę, norėjo ištrūkti iš šios lovos, iš šių namų, bėgti į naktį nuo šios baisingos grėsmės.

<...> Siaubas buvo tiek klaikus <...>. Mirštantysis kaleno dantimis. Jis vapėjo:

— <...> Man baisu... <...> Aš... aš mirštu!.. Girdit, aš mirštu!.. Gelbėkit!“⁵

Daug psichinių kančių pergyvena tie, kurie atsiduria mirtiname pavojuje — fronte, užnugaryje bombardavimų metu. Apie tai taip pat nemaža puslapių prirašyta pasaulinėje literatūroje.

L. Tolstojus „Sevastopolio apsakymuose“ vaizduoja savo herojų pergyvenimus besiantinančių kautynių išvakarėse ir pačiame kovos lauke, parodo, kaip juos prislegia sunki baimė, persmelkia šaltas siaubas, kuris nė akimirksniui jų nepalieka. Vienas herojų, karininkas Volodė Kozelcovas, kovos lauke „staiga pasijuto visiškai, galutinai vienas. Šis vienvėds jautimas pavojuje prieš mirtį, kaip jam rodėsi, prislėgė jo širdį lyg baisiai sunkus, šaltas akmuo“⁶.

Žmonių minios jausmus siaučiančios mirties akivaizdoje puikiai atvaizdavo rašytojas antimilitaristas Anri Barbiusas savo romane „Ugnis“. Nemaža tos knygos puslapių skirta požeminiame perrišimo punkte gulinčių sužeistųjų pergyvenimams. Didžiausią sąmyšį ir siaubą sužeistiesiems sukelia mirtį nešantieji artilerijos sviediniai.

... „Staiga sugriaudė perkūnija: žemė ir sienos baisybiai sudrebėjo, ir mus nusviedė vieną ant kito. <...> Šasparos ir gegnės, šitie juodi tvirti nugarkauliai, taip braškėjo, jog vos nesprogo ausų būgneliai, ir visi šito požeminio kalėjimo belaisviai, siaubo apimti, vienu balsu ėmė šaukti.

Dunda ir dunda nauji sproginiai, mus mėto į visas puses. <...> Pasimato daug aiškesni <...> karščiu degą ir mirtinai išblyškę veidai, akys,

⁵ R. Martenas diu Garas, Tibo šeima, t. II, V., 1962, p. 205—206, 208.

⁶ L. Tolstojus, Sevastopolio apsakymai, V., 1962, p. 114.

kurios agonijoje gęsta ar blizga nuo karščio (<..>). Užklupti šrapnelių ir anglies antpūdžio, kurį lydi šviesos uraganai, apkvaišę sužeistieji, mirksėdami, susirietę, stojasi, blaškosi į visas puses, stengiasi pasislėpti. Siaubo apimti žmonės, lyg kokie ryšuliai, rieda žema galerija, tarytum skęstančio laivo supamame triume“⁷.

Mirtis smarkiai sukrečia ne tik sunkius, beviltiškus ligonius ir visus, esančius pavojuose,— gilų pėdsaką ji palieka ir sveikų žmonių sąmonėje. Artimųjų, mylimųjų pasitraukimas iš gyvųjų tarpo — skaudus smūgis giminėms, sukeliantis sunkiausius pergyvenimus. Liaudies dainos mini raudančią nelaimingą dukrelę — biedną siratėlę, netekusią močiutės — širdelės; skausmo parblokštą motinėlę, išleidžiančią dukrelę ne į žmonių, bet į vėlių marteles; liūdinčią motiną, galvojusią, kad užaugintas sūnelis bus senystei paramėlė, o dabar dedančią savo brangųjį juodojon žemelėn, į giliają duobelę. . .

Mirties klausimas jau nuo pirmykštės visuomenės laikų reikšmingą vietą užima religijoje. Ypač didelį dėmesį šiam klausimui nuo pat savo atsiradimo skyrė krikščionybė. Kai kurie autoriai yra tos nuomonės, kad sielos nemirtingumo paskelbimas buvo viena iš svarbiausių priežasčių, dėl kurių krikščionybė galų gale nugalėjo kitas senovės religijas. Paskutiniaisiais šimtmečiais teologų dėmesys sielos nemirtingumui ne mažėja, o vis labiau auga. Šiame straipsnyje nesiekiami gvildinti, kaip mirties problema nušviečiama religijoje. Jo pagrindinis tikslas — parodyti kai kuriuos tos problemos aspektus ikimarksistinėje filosofinėje literatūroje ir šiuolaikinėje egzistencializmo filosofijoje.

Mirties klausimas jau buvo nagrinėjamas filosofijos atsiradimo aušroje. Pasak kai kurių autorių, jau pirmosios materialistinės graikų mokyklos — Mileto — atstovai Talesas ir Anaksimandras (VII—VI a. pr. m. e.) stengėsi užčiuopti mirties klausimą, samprotavo apie visų daiktų atsiradimą ir mirimą⁸. Aiškiau šį klausimą akcentavo materialistas Heraklitas (VI—V a. pr. m. e.). Jo raštų 21 fragmente sakoma: „Mirtis — viskas, ką mes matome, kai nemiegame, o viskas, ką mes matome, kai miegame, yra sapnas“⁹. Paslaptinai skamba kitas, 48 fragmentas: „Lanko vardas — gyvybė, o jo darbai — mirtis“¹⁰.

Reikia pažymėti, kad pirmuose filosofijos žingsniuose mirties problema daugiausia apsiriboja sielos nemirtingumu, reikšmingiausia vietą

⁷ A. *Barbuias*, Ugnis, V., 1954, p. 353—354.

⁸ *James M. Demske*, Sein, Mensch und Tod, Freiburg/München, 1963, S. 11.

⁹ *Материалисты древней Греции*, М., 1955, стр. 43.

¹⁰ Ten pat, p. 45.

užimančiu religijoje. Kaip tik šis klausimas filosofijos istorijoje ištikus šimtmečius vyrauja kitų mirties problemos aspektų tarpe. Sielos nemirtingumo klausimu jau senovėje įsiliepsnoja kova tarp dviejų pagrindinių stovyklų filosofijoje — materializmo ir idealizmo, nors reiktų pastebėti, kad ne visi materialistai buvo nuoseklūs tos svarbiausios religinės dogmos priešininkai, o idealistai — jos šalininkai.

Pasak Cicerono ir kitų senovės mąstytojų, pirmasis graikas, rašęs apie žmogiškųjų sielų nemirtingumą, buvo Ferekidas iš Siro (VI a. pr. m. e.). Savo mokytojo pažiūras toliau vystė Pitagoras (VI a. pr. m. e.). Graikų istoriko Herodoto nuomone, senovės graikų mąstytojai šias pažiūras pasisavino iš egiptiečių, kurie tikėjo žmogaus sielos nemirtingumu ir manė, kad, žmogui mirštant, ji persikelia į kitą, tuo momentu gimstančią būtybę¹¹.

Plačiai mirties klausimą nagrinėjo Sokratas (V—IV a. pr. m. e.). Graikų idealistas laikė tą klausimą tokiu esminiu, jog įtraukė jį į patį filosofijos objektą. Pasak Sokrato, filosofija — tai samprotavimai apie mirtį. Jis teigė, kad žmogus susideda iš kūno ir savarankiškos sielos, kuri mąsto. Siela geriausiai galinti mąstyti tada, kai jai netrukdo kūnas, kai ji mažiausiai su juo bendrauja ir santykiauja. Tokią būklę, būtent pilną išsivadavimą iš kūno nelaisvės, siela pasiekia tik mirties metu. Kadangi svarbiausias filosofo tikslas yra mylėti tiesą ir jos ieškoti, tai toks sielos atsiskyrimas nuo kūno yra didžiai pageidautinas. Vadinasi, mirtis yra gėris, kuris sudaro sielai palankiausias galimybes pasiekti tiesą.

Kaip liudija Sokrato biografai, graikų mąstytojas ramiai sutiko mirties nuosprendį, kuris jam buvo paskelbtas už veiklą, nukreiptą prieš vergovinę Atėnų demokratiją. Jis taip pat ramiausiai išgėrė nuodų ir mirė. Vadinasi, praktinė jo veikla pilnai derinosi su teoriniais jo samprotavimais.

Sokrato mintis apie sielos savarankiškumą ir nemirtingumą vystė žymiausias graikų idealistas Platonas. Pažinimo procesą jis siejo su sielos veikla iki žmogaus gimimo. Jeigu žmogus trokšta pažinti tiesą, tai jis turi atsipalaiduoti nuo kūniškumo, jutiminių įspūdžių ir atsiminti tai, ką nemirtinga siela anksčiau stebėjo idėjų pasaulyje.

Priešingai idealistams, senovės materialistai (Epikūras, Lukrecijus Karas) ryžtingai kovojo prieš pomirtinio gyvenimo iliuziją. Epikūras rašė, kad paneigti pomirtinį gyvenimą yra svarbiau, negu pačių dievų

¹¹ Английские материалисты XVIII в., т. I, М., 1967, стр. 96.

buvimą. Senovės ateistas pripažino dievų buvimą tarpplanetinėje erdvėje, bet laikė būtinu visapusiškai paneigti religines dogmas apie pomirtinį gyvenimą. Jis manė, kad tos pažiūros sukelia dideles kančias žemėje. Epikūras aiškino, kad „pati didžiausia blogybė, mirtis, neturi su mumis nieko bendro, nes, kai mes esame, mirties dar nėra; o kai mirtis ateina, tuomet mūsų nėra. Vadinasi, mirtis neturi ryšio nei su gyvais, nei su mirusiais, nes vieniems ji neegzistuoja, o kiti jau neegzistuoja“¹².

Naujųjų amžių materialistai, apsiginklavę gamtos mokslų, ypač medicinos ir biologijos, žiniomis, davė išplėstinę pomirtinio gyvenimo iliuzijos kritiką. XVIII a. prancūzų švietėjai aiškino, jog visi pavieniai kūnai ir tų kūnų savybės yra laikinos. Reikalauti žmogaus nemirtingumo, aiškino P. Holbachas, reiškia reikalauti, kad gamta pakeistų savo eigą dėl žmogaus noro. XVIII a. ateistai suprato, jog tai, ką dvasininkai vadina siela, yra ne kas kita, kaip žmogaus kūno savybė. Miršant kūnui, turi kartu išnykti ir tos jo savybės, kurias religijos šalininkai sutapatina su siela.

XVIII a. prancūzų materialistų kūryboje iškyla ir kitas mirties problemos aspektas. Holbachas, ryžtingai kritikavęs religinę sielos nemirtingumo iliuziją, vis dėlto pripažino nemirtingumą, kuriam jis suteikė visiškai kitokią prasmę. Jis rašė, kad į nemirtingumą turi teisę genijus, talentas, geri darbai, išlieką po žymių žmonių mirties. Vertas pagarbos ir paprasto žmogaus noras atgimti savo vaikuose, patikti savo vaikams.

Daug vietos sielos nemirtingumo iliuzijai skyrė L. Fojerbachas. Vokiečių mąstytojas nurodė didelę šio klausimo svarbą religijoje. Praktikoje tikėjimas nemirtingumu yra tikėjimo dievu pagrindas. Žmogus tiki dievu dėl to, kad tiki nemirtingumu. Fojerbachas mėgino išaiškinti gnoseologines ir psichologines tikėjimo nemirtingumu priežastis. Jis nurodė, jog šis tikėjimas turi savo šaknis nemokšiškuose neapsišvietusių žmonių vaizdiniuose. Šie fantastiniai vaizdiniai atspindi norimą, trokštamą žemišką gyvenimą, apvalytą nuo vargų ir sunkumų.

Svarbią sielos nemirtingumo problemos reikšmę pripažino ir rusų revoliuciniai demokratai. N. Černyševskis klausimą apie sielos nemirtingumą įtraukė į filosofijos objektą. Pomirtinį sielos egzistavimą ryžtingai kritikavo A. Gercenas. Išjuokdamas šią religinę iliuziją, jis panaudojo tokį sąmojingą palyginimą: „Klausimas „Ar gali egzistuoti siela be kūno?“ remiasi klaidingu samprotavimu, jog siela ir kūnas — du skirtingi dalykai. Ką jūs pasakytumėt žmogui, kuris jus paklaustų: „Ar gali

¹² Материалисты древней Греции, стр. 209—210.

juoda katė išeiti iš kambario, o juoda spalva pasilikti?". Jūs palaikytumėt jį bepročiu,— o abu klausimai visiškai vienodi" ¹³.

Iš XVIII a. materialistų, užėmusių nenuoseklią poziciją sielos nemirtingumo klausimu, reikia paminėti A. Radiševą. Svarbiausiam jo filosofiniame veikalė „Apie žmogų, apie jo mirtingumą ir nemirtingumą“ sutinkame argumentų ir už, ir prieš šią religinę dogmą. Rusų mąstytojas, iš vienos pusės, remdamasis mokslu ir patyrimu, pateikia nemaža pavyzdžių, liudijančių sielos priklausomumą nuo kūne vykstančių procesų. Iš kitos pusės, jis ypač akcentuoja sielos nedalomumą ir daro išvadą, kad ji negali išnykti, sudėtingam kūnui suskylant į sudėtines dalis, kad ji egzistuoja ir toliau.

Sielos nemirtingumo problema buvo plačiai nagrinėjama etinėse teorijose. Ypač didelę vietą ji užima I. Kanto etikoje. Vokiečių filosofas stengėsi pagrįsti sielos nemirtingumą žmogaus laimės ir moralinio tobulėjimo siekimu, kuris nesibaigia kartu su žemiškuoju gyvenimu, o tęsiasi ir po mirties. Sielos nemirtingumą Kantas panaudojo dievo buvimui įrodyti. Pasak Kanto, dievas yra toji būtybė, kuri užtikrina sielos nemirtingumą — būtiną laimės, aukščiausio gėrio pasiekimo sąlygą. Etinius argumentus sielos nemirtingumui pagrįsti panaudojo ir J. Fichtė. Jo teigimu, teisingumas reikalauja, kad žmogus pilnutinai išvystytų savo neribotas galimybes. O tai yra galima tik tuo atveju, jeigu žmogaus gyvenimas nesibaigia kūno mirtimi.

Marksizmas, pasisavindamas visa tai, kas buvo vertinga ankstesniųjų mąstytojų kūryboje, ir remdamasis šiuolaikinio mokslo pasiekimais, paneigia religinę pomirtinio gyvenimo iliuziją. Šiuolaikinio mokslo požiūriu, teologų vadinama siela yra ne kas kita, kaip organizme vykstantieji biologiniai procesai ir psichiniai reiškiniai, kurie turi savo materialius nešėjus — baltymus, nukleines rūgštis ir kitus organinius junginius, o taip pat smegenis. Mirties metu materialūs gyvybės ir psichinių funkcijų nešėjai suyra, ir dėl to nelieka nei biologinių procesų, nei psichinės veiklos, taigi nelieka sielos, jos egzistavimo po mirties.

Atmesdamas religinius vaizdinius apie tolesnį sielos egzistavimą po kūno mirties, marksizmas vis dėlto neneigia žmogaus nemirtingumo, tik tai sąvokai suteikia visai kitokį turinį.

Socialinis žmogaus nemirtingumas svarbiausia pasireiškia tuo, kad išlieka velionio darbai — jo sukurtos materialinės ir dvasinės vertybės. Mes pripažįstame teisę į nemirtingumą ne tik atskiriems individams, bet

¹³ Cit. pagal «УМНОЕ СЛОВО», М., 1964, стр. 255.

ir didelėms žmonių grupėms — tautoms, klasėms, liaudies masėms, kurių gamybinė, visuomeninė ir politinė veikla įkūnyta didelės svarbos darbuose bei reikšminguose istoriniuose įvykiuose. Nemirtingi liaudies žygdarbiai ypač ryškūs lemtingais visuomenės gyvenimo laikotarpiais — kovose prieš svetimšalius grobikus, revoliucinių perversmų metu.

* * *

Iš šiuolaikinių buržuazinės filosofijos krypčių mirties problemą ypač plačiai nagrinėja egzistencializmas. Egzistencializmo atstovų tarpe esama tokių (G. Marselis, K. Jaspersas), kurie pripažįsta sielos nemirtingumą. Žemiškos egzistencijos laikinumas ir praeinamumas jiems yra svarus argumentas amžino, pomirtinio gyvenimo naudai. Tipišką tuo požiūriu argumentą pateikia klerikalinis ideologas A. Maceina, kuris stengiasi nutiesti tiltą tarp egzistencializmo ir religijos. Jis rašo: „Praeinančios ir laikinos mūsų būsenos nenormalumas parodo, kad mūsų egzistencija yra atvira kitai būsenai, kuri nepraeina, nesibaigia... Šitokią būseną mes vadiname amžinybe“¹⁴. Anot A. Maceinos, tikroji žmogiškosios egzistencijos būseną yra amžinybė.

Greta to seno aspekto, jau plačiai gvildento praeities filosofų kūryboje, kai kurie egzistencializmo atstovai ypač išsamiai nagrinėja kitą mirties aspektą, susijusį su žemišku, šiapusiniu gyvenimu. Iš mąstytojų, kurie visiškai nenagrinėja „anapusinio“ aspekto ir svarbiausiu savo tyrimų objektu laiko mirtį kaip sudėtinę žmogiškosios žmogaus būties dalį, išsiskiria vienas šios srovės kūrėjų M. Haidegeris.

Trumpai išdėstant, pagrindinės Haidegerio pažiūros į mirtį yra tokios. Priešingai Epikūriui, teigusiam, kad mirtis neturi su mumis nieko bendro, Haidegeris aiškina, jog ji esanti žmogiškosios esmės ir egzistencijos matas. Jis teigia, kad egzistavimas reiškia artėjimą į mirtį (das Dasein als Sein zum Tode). Mirtis — tai ne vienkartinis įvykis, kuris nutraukia gyvenimą, bet esminis būties palydovas. Ji įvyksta ne gyvenimo pabaigoje, bet yra visą laiką įpinta į žmogaus egzistavimą, sudaro visuomet esančią galimybę. Mirtis rodo žmogiškosios būties nepilnumą, tai, jog gyvenimas yra be išeities. Mirtis žmogaus gyvenimo supratime užima centrinę vietą, ji rodo, kad žmogus nėra absoliutus būties valdovas, o yra bejėgis prieš ją. Visas žmogaus gyvenimas kartu reiškia mirimą. Mirtis — tai egzistavimo rinkinys. Mirtis — tai egzistavimo menkumo, tuštumo rinkinys. Ji primena tai, kad visa, kas egzistuoja, turi išnykti.

¹⁴ *Antanas Maceina*, Jobo drama, Schweinfurt, 1950, p. 149.

Haidegerio filosofija, atsiradusi Vokietijoje po pirmojo pasaulinio karo, kai stiprėjo pirmoji pasaulyje darbininkų ir valstiečių valstybė — TSRS ir kai nacizmo gaivalai vis drąsiau pradėjo kelti savo galvą pačioje Vokietijoje, atspindėjo buržuazinės inteligentijos baimę, susirūpinimą gresiančio fašistinio perversmo akivaizdoje ir tam tikru mastu — buržuazijos kaip klasės istorinį pasmerktumą. Tačiau ši filosofija neragino kovoti prieš kultūros priešus, neieškojo sunkių, inteligentiją slegiančių jausmų socialinių priežasčių, o paskelbė tuos jausmus labai būdingais kiekvienam žmogui, sudarančiais jo dvasinio gyvenimo turinį. Po antrojo pasaulinio karo Haidegerio filosofija atspindi neramią mūsų epochos būseną, mirties grėsmę, dieną ir naktį kabančią viršum žmonijos ir kylančią iš imperialistinių valstybių, kaupiančių milžiniškas masinio naikinimo priemonių atsargas. Tačiau, kaip ir po pirmojo pasaulinio karo, ši filosofija nežadina žmonių ryžto aktyviai kovoti prieš karo kursytojus, o demobilizuoja, skelbia, kad juodos mintys apie mirtį yra didžiai būdingos kiekvienam žmogui, kad jos yra esminė jo dvasinio gyvenimo dalis, rodanti gyvenimo menkystę, nereiškingumą, ir nutyli tikrąsias buržuazinės inteligentijos pesimistinės pasaulėjautos priežastis.

* * *

Kaip rodo čia pateikta trumpa apžvalga, pagrindiniai filosofiniai mirties problemos aspektai buvo šie: 1) sielos nemirtingumo pagrindimas ir neigimas, 2) XVIII a. ateistų iškeltas naujas žmogaus nemirtingumo supratimas, 3) mirtis kaip vienas iš svarbiausių žmogaus subjektyvių pergyvenimų — ypač akcentuojamas egzistencializme. Šie trys aspektai, mūsų nuomone, yra verti ir filosofų marksistų dėmesio. Sielos nemirtingumo kritika yra reikšminga ateistinėje propagandoje. Kovoje su religija taip pat labai svarbu visapusiškai pagrįsti mokslinį žmogaus nemirtingumo supratimą. Pagaliau marksistai turi daugiau gvildinti mirties klausimą egzistencializmo kritikos plotmėje. Egzistencializmas spekuliuoja tuo, jog mirties problema labai jaudina šiuolaikinį žmogų. Žmonija, pergyvenusi antrojo pasaulinio karo baisenybes, nuolat susiduria, poeto V. Reimerio žodžiais tariant, su kankinančiu klausimu: kodėl toks neramus mūsų kartos laikmetis? Ir, be abejo, tas neramus laikmetis verčia galvoti tiek apie gyvenimą, laimę ir džiaugsmą, tiek apie jų antipodus — mirtį, nelaimę ir liūdesį. Audringa mūsų gyvenamoji epocha verčia kiekvieną geros valios žmogų daryti viską, kad gyvenimas, laimė, džiaugsmas nugalėtų mirtį, nelaimę ir liūdesį. Visa tai verčia mus — filosofus marksistus — daugiau dėmesio skirti mirties problemai.